

УДК 902 (069)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-2-6>**Марія ТОРТИКА,***orcid.org/0000-0001-9674-5629**доктор історичних наук,
професор кафедри музейно-туристичної діяльності
Харківської державної академії культури
(Харків, Україна) torteka@ukr.net***Олег БУБЕНОК,***orcid.org/0000-0002-0104-6081**доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник відділу Євразійського степу
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України
(Київ, Україна) helgebub@gmail.com*

ПАМ'ЯТКИ САЛТІВСЬКОГО ТИПУ В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЇ (СПЕЦИФІКА ПОКАЗУ ТА ЕКСПОНУВАННЯ)

У даній статті порушено питання про характер і специфіку музеєзнавчих досліджень (систему комплектування та експонування) алаано-болгарських пам'яток у музейних зібраннях Болгарії і України. Зокрема, автори пропонують систематизацію артефактів салтівського типу за такими принципами: особливості експонування; характер потенційної аудиторії; географія музейних установ; специфіка роботи музейно-дослідницьких центрів (у даному випадку мова йде про відомчі музеї науково-дослідних центрів обох країн). На основі аналізу музейних колекцій артефактів салтівського типу автори доходять висновку, що політика комплектування в музеях України і Болгарії схожа, але водночас зазначають, що завдання експонування в музеях цих країн децю відрізняються.

По-перше, автори відокремлюють внутрішню градацію музейної експозиції, пов'язану з характером музейних установ: національний, регіональний та відомчий рівень. Так, систематизація алаано-болгарських артефактів у музеях національного рівня дозволяє говорити про універсальні популяризаторські завдання цих установ НІМ (Болгарія), ХІМ (Україна)), що принципово відрізняється від дослідницьких завдань відомчих академічних музеїв – НАІМ БАН (Болгарія); Музей археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (Україна)). По-друге, принципи побудови експозиції у великих музеях національного рівня також мають внутрішню специфіку. Внутрішньо вони поділятимуться на декілька блоків: перший тип, музеї національного значення загальноісторичного спрямування – такі як Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова (ХІМ) в Україні та Національний історичний музей (НІМ) в Болгарії та, другий тип, музеї національного значення, але при наукових центрах – Національний археологічний інститут з музеєм БАН в Болгарії та Музей археології при Інституті археології НАН України. Нарешті, окремий блок питань пов'язаний з проблемою музеєфікації та експозиційної інтерпретації алаано-болгарських пам'яток у музеях регіонального рівня (таких, як історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» (Україна) та музей-заповідник «Плиска» (Болгарія)) матимуть свою індивідуальну специфіку.

Ключові слова: пам'ятки салтівського типу, музеєфікація, експозиційна робота, комплектування, музей, музей-заповідник.

Maria TORTIKA,*orcid.org/0000-0001-9674-5629**Doctor of Sciences (History),
Professor at the Department of Museum and Tourist Activities
Kharkiv State Academy of Culture
(Kharkiv, Ukraine) torteka@ukr.net***Oleg BUBENOK,***orcid.org/0000-0002-0104-6081**Doctor of Sciences (History),
Leading Researcher at the Department of the Eurasian Steppe
A.Y. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) helgebub@gmail.com*

MONUMENTS OF THE SALTIV TYPE IN MUSEUMS OF UKRAINE AND BULGARIA (SPECIFICS OF DISPLAY AND EXPOSITION)

The present study raised the question of the nature and specifics of museological research (acquisition and display system) of Alano-Bulgarian monuments in museum collections in Bulgaria and Ukraine. In particular, the authors propose a systematization of Saltiv type based on the following principles: the problems of exhibiting; the nature of the potential audience; the geography of museum institutions, the specifics of the work of museum-research centers (in this case we are talking about departmental museums of research centers of both countries). Based on the analysis of museum collections of the Saltiv type artefacts, the authors conclude that the acquisition policy in the museums of Ukraine and Bulgaria is similar, but at the same time they note that the tasks of exposition in the museums of these countries are somewhat different.

First, the authors distinguish an internal gradation of museum display associated with the nature of museum institutions: national, regional and departmental level. Thus, the systematization of Alano-Bulgarian artifacts in museums of the national level allows us to speak about the universal popularization tasks of these institutions (NHM (Bulgaria); KhHM (Ukraine)), which is fundamentally different from the research tasks of departmental academic museums (NAIM BAS (Bulgaria); the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkov National University (Ukraine)). Secondly, the principles of building an exposition in large museums of the national level will also have internal specificity. Internally, they will be divided into: museums of national importance of general historical orientation (for example, such as the M. F. Sumtsov Kharkov Historical Museum (KhHM) in Ukraine and the National Historical Museum (NHM) in Bulgaria) and museums of national importance, but attached to research centers (for example, the National Archaeological Institute with a museum of BAS (NAIM) in Bulgaria and the Museum of Archaeology at the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine). Finally, a separate set of questions is related to the issues of museologization and exposition interpretation of Saltiv type monuments in museums of regional level (such as the historical and archaeological museum-reserve "Verkhny Saltiv" (Ukraine) and the Museum-Reserve "Pliska" (Bulgaria)) will have their individual specificity.

Key words: monuments of Saltiv type, museologization, exposition work, acquisition, museum, museum-reserve.

Постановка проблеми. Історія вивчення пам'яток салтівського типу в Болгарії і Україні глибока й різноманітна. З одного боку, вона налічує вже понад століття спеціальних історико-археологічних досліджень. З іншого, вона орієнтована на міждисциплінарність підходів, передбачаючи залучення до вивчення конкретних пам'яток дані джерелознавства, палеографії, нумізматики, історичної географії, тощо. У такому контексті безумовний інтерес становить вивчення характеру і внутрішньої специфіки музеологічної інтерпретації алано-болгарського матеріалу.

У цьому дослідженні йдеться саме про специфіку музеологічних досліджень пам'яток салтівського типу, які логічно систематизувати в такому порядку: характер (основні напрямки) комплектування; проблеми експонування; характер потенційної аудиторії; географія музейних закладів, а також музейно-дослідницьких центрів (в останньому випадку йдеться про відомчі музеї науково-дослідних інститутів). Уже в першому наближенні стає зрозуміло, що на тлі спорідненої політики комплектування в музейних установах України і Болгарії завдання експозиційного показу в музеях цих країн дещо різнитимуться.

Крім того, внутрішню специфіку матимуть принципи експозиційного будівництва у великих музеях національного рівня. Внутрішньо вони поділятимуться на музеї національного значення загальноісторичної спрямованості (наприклад такі

як Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова (ХІМ) в Україні та Національний історичний музей (НІМ) у Болгарії) та національного значення при науково-дослідних центрах (зокрема, це Національний археологічний інститут із музеєм Болгарської академії наук (НАІМ) у Софії та музей археології при Інституті археології Національної академії наук України в Києві); також цей список можна доповнити артефактами із середньовічної колекції Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

Водночас, свою унікальну специфіку матимуть питання музеологізації та експозиційної інтерпретації салтівських пам'яток у музеях регіонального рівня. Зокрема, це стосується болгарських та українських музеїв краєзнавчого характеру, частиною фондів яких так само є алано-болгарські артефакти. Ці пам'ятки безумовно мають власну нішу у фондотвірчій діяльності регіональних музеїв і посідають вагоме місце в їхніх стаціонарних експозиціях. В Україні – це установи на території Харківської обл.: Зміївський краєзнавчий музей; Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів»; Ізюмський краєзнавчий музей ім. М. В. Сибільова, тощо. В Болгарії слід відзначити: Національний історико-археологічний заповідник «Плиска»; протоболгарські артефакти археологічного музею м. Варни; музейний комплекс «Фанагорія» в с. Аспарухово; археологічні колекції в краєзнавчих музеях міст Бургас, Несебер, тощо.

Мета дослідження. Усі ці колекції (як національного, так і регіонального рівня) потребують серйозної наукової структуризації та оцінки їхнього значення для вивчення цього історичного контексту в Болгарії та Україні при паралельному освоєнні спеціальних музейно-туристичних завдань.

Аналіз попередніх досліджень. Отже, сама тематика зазначеної проблеми змушує зробити акцент на візуалізації алано-болгарської колекції в Харкові, оскільки сьогодні салтівська культура – це один із ключових брендів Харківської області.

Минуло більше ста років з тих пір, коли поблизу с. Верхнього Салтова в верхній течії Сіверського Дінця В. А. Бабенком вперше були виявлені і досліджені пам'ятники археологічної культури, відомої нині як салтівська (Бабенко, 1910; 1914: 21–42). Дослідженням Верхнього Салтова займалися згодом А. М. Покровський, С. А. Семенов-Зусер, Д. Т. Березовець та інші дослідники. В ході наукових досліджень вдалося встановити, що в Верхньому Салтові переважаючим був катакомбний обряд поховання. Були відзначені і інші особливості. Трохи пізніше пам'ятники, аналогічні верхньосалтівським, були виявлені і досліджені в середній течії Дону. Щодо етнічної приналежності носіїв лісостепового варіанту салтівської культури серед дослідників немає розбіжностей. Вже на початку минулого століття О. А. Спицину вдалося довести, що катакомбні могильники салтівського типу знаходять прямі аналогії на Північному Кавказі, саме там, де письмові джерела Середньовіччя традиційно локалізують аланів (Спицин, 1909: 60–80).

Майже одночасно з В. А. Бабенком В. А. Городцов досліджував могильник салтівського типу біля х. Зливки в середній течії Сіверського Дінця на півдні Харківської губернії. Основною відмінністю цього пам'ятника від Верхнього Салтова стала наявність ямних поховань (Городцов, 1905: 174–225). Згодом пам'ятники, аналогічні зливкинським, були виявлені і досліджені на решті території степу в Нижньому Подонні і Приазов'ї. І хоча дані пам'ятники салтівської культури відносять до зливкинського типу, вони мають у багатьох місцях свої локальні особливості, що в кінцевому підсумку ускладнює їхню етнічну інтерпретацію. Традиційною є думка, згідно з якою степовий (зливкинський) і приазовський варіанти салтівської культури були залишені болгарами.

Крім того, В. К. Міхеєву в лісостеповій зоні серед пам'яток салтівської культури вдалося виявити трупоспалення, етнічна приналежність яких ще досі є предметом дискусій. Найбільш знамени-

тим із них є могильник, що є частиною комплексу поблизу с. Суха Гомільша. Як вдалося встановити, там трупоспалення здійснювались «на стороні». Крім поховань, на могильнику було виявлено 17 поминальних комплексів речей в так званих «тайниках». За способом поховання залишків кремації всі поховання були розділені на урнові (138) і безурнові (179) (Михеев, 1986: 158–173).

Таким чином, більш ніж столітня історія вивчення салтівських старожитностей в Україні призвела до створення фундаментальних колекцій однойменних пам'яток у фондах музейних установ Харкова та Харківської області. Втім, відносно до фондоутворюючої діяльності Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова, історію походження подібних артефактів більшість дослідників пов'язує з характерним взаємопроникненням матеріальної культури різних етнічних груп Хозарського каганату, що хронологічно відповідає VIII–X ст. н.е.

Географічно ареал проживання цих етнічних груп можна визначити як регіони Сходу і Південного Сходу України, з подальшим поширенням цієї культурної традиції на територію Румунії, а також (у контексті формування культурної традиції Першого Болгарського царства) Болгарії. Як наслідок, матеріальною спадщиною Каганату стали унікальні пам'ятки, виявлені в могильниках катакомбного типу, ямного типу, а також з обрядом трупоспалення. Деякі з цих варіантів пам'яток салтівського типу отримали відображення в колекції археологічного музею Харківського національного університету, але найбільш ґрунтовно вони представлені в середньовічній колекції Харківського історичного музею (ХІМ).

Вивчення близьких за походженням пам'яток протоболгар на Балканах розпочалося ще у XIX ст. Тоді болгарський вчений В. Н. Златарський та український візантиніст Ф. Успенський вперше проводили розкопки в столиці Першого Болгарського царства – в м. Плисці. Пізніше ця тема стала предметом досліджень А. Бурмова, Д. Ангелова, С. Ваклінова, Д. Димитрова, В. Бешевлієва, Р. Рашева, С. Станілова, А. Аладжова, Т. Чобанова, Е. Коматарової-Балінової та інших болгарських археологів (Рашев, 1985; Станілов, 2016: 529–538; Чобанов, 2008). Слід зазначити, що болгарські археологи завжди виявляли великий інтерес до археологічних пам'яток VI–VII ст. у степах Приазов'я. Результати їхніх досліджень, у більшості випадків у вигляді артефактів, зберігаються в колекціях Національного археологічного інституту з музеєм БАН та Археологічного музею в Плисці. Але дослідженням

Плиски не обмежується вивчення пам'яток протоболгар на Балканах, бо там є багато інших цікавих об'єктів Першого Болгарського царства.

Виклад основного матеріалу. Отже, звернемося до аналізу інтерпретації алаано-болгарських пам'яток у зібранні Харківського історичного музею. Створену після розвалу СРСР археологічну експозицію ХІМ, сегментом якої були пам'ятки хозарського часу, було відкрито в Харкові в 1996 р. Надалі зазначена експозиція пережила декілька етапів реконструкції (ревіталізації), змінюючись, скоріше, кількісно, але не якісно. Тобто впродовж більш ніж двадцяти років, у процесі переїзду з одного музейного приміщення до іншого (до речі, на той час погано пристосованого до музейних потреб), переглядалася лише кількість вітрин, але не характер подачі самого археологічного матеріалу (Харківський історичний музей...).

Спочатку експозиційних вітрин було 16, потім 18 і, нарешті, 14 (за матеріалами інтерв'ю з завідувачем відділу археології ХІМ, кандидатом історичних наук В. С. Аксьоновим 12 червня 2023 р.). Однак при цьому ніяк не змінювався ідейний задум стаціонарної експозиції. Її автори вбачали свою мету в тому, щоб розкрити характер розвитку населення регіону через артефакти та залишки матеріальної культури (Там само). Таким чином, експозиція була побудована за класичною схемою симбіозу «хронологічного» і «проблемного» принципів. За методом побудови вона створювалася як тематична.

Проте з часом стало зрозуміло, що класична експозиція ХІМ дедалі більше і більше морально застаріває. Динаміка сучасного культурного сприйняття вимагала творчої реконструкції, більшого темпу залученості та емоційного підживлення. Як наслідок, у 2020 р. широкій аудиторії було представлено нову експозицію ХІМ, яка отримала назву «Слобожани». Слід зазначити, що дана експозиція по суті є лише початковим етапом ще яскравішого та масштабнішого проекту, відповідно до якого ідейний задум музейного простору ХІМу має бути реалізовано як образ оселі, що є частиною величезного світу, але водночас і цілим Всесвітом, калейдоскопом образів, зовнішнього світу у сприйнятті мешканців Слобожанщини (частина Харківської, Сумської та Білгородської областей російсько-українського прикордоння), наших історичних пращурів, таких близьких до нас і водночас таких далеких.

Отже, створюючи нову експозицію, співробітники ХІМ немовби претендують на формування у потенційної аудиторії більш об'ємного цивілізаційного сприйняття. Фактично перед глядачем

уже не тільки простір, а й час. А сама експозиція стає відповіддю не тільки на питання «де», а й на питання «коли». Іншими словами, українські музейники ніби ставлять перед своєю потенційною аудиторією не просто історичне, а почасти цивілізаційне завдання для образного проникнення в історичну реальність. По суті, це завдання внутрішнього співпереживання, прийняття тих умов, у яких створювалися конкретні артефакти, протікало життя їхніх власників, формувалося їхнє предметне розмаїття.

Цікаво, що цим самим шляхом пішли й регіональні музеї Харківської області, зокрема Зміївський краєзнавчий музей, що пережив глобальну реконструкцію, і зусиллями всього свого невеликого колективу та безпосередньо директора М. І. Саяного зумів перейти від принципу об'єктного показу музейної інформації до діалогової комунікації, а отже, і до художньої образності експозиції. У сценарному плані експозиція стала віддзеркаленням «Чумацького шляху», яким ідуть і ідуть під яскравими зірками Слобожанщини багато поколінь наших пращурів: від протоболгар до давньоруських князів і половців. Сьогодні Зміївський краєзнавчий музей проводить колосальну роботу з фондами. Усі його експонати послідовно оцифровуються та каталогізуються.

У кінцевому підсумку можна сказати, що Зміївський краєзнавчий музей за об'єктивно меншого охоплення артефактів емоційно абсолютно відповідає логіці показу, яку екстраполює ХІМ, оскільки в обох випадках ранньосередньовічні експозиції хозарської доби прямо націлені на реконструкцію світовідчуття салтівців (аланів і протоболгар), їхніх помешкань, побуту, їхніх сумнівів та тривоги, усіх тих емоцій і переживань, які супроводжували людину салтівської людності від народження і до самої смерті.

У свою чергу, оцінюючи методику експозиційної роботи в Болгарії (на основі інтерпретації протоболгарських колекцій НІМ) слід зазначити, що Національний історичний музей у Софії так само обрав для цього завдання принцип художньої образності показу. Проте методика показу саме протоболгарської колекції в середньовічній експозиції НІМ має дещо інший, більш комплексний та еkleктичний характер. Слід зазначити, що Національний історичний музей, незважаючи на наявність величезних і унікальних фондів (близько 650 тис. одиниць зберігання), склався як досить молодий музей, що презентував свою першу експозицію тільки в 1984 р. Цю експозицію її автори з самого початку розглядали як історичну ілюстрацію та центральний наголос до 1300-річної

історії болгарської державності. Таким чином, по суті «політично», склалося так, що в основу будівництва стаціонарної експозиції НІМ було покладено не стільки тематичність, скільки ретроспективність загальноісторичного показу (Национален исторически музей...).

Як наслідок, середньовічна експозиція отримала назву «Болгарська держава в період Середньовіччя. VII–XIV ст.». І хоча сама третя зала стаціонарної експозиції відкривалася кількома пам'ятками з Перещепинського скарбу, проте основне завдання болгарських музейників полягало не в показі матеріальної культури протоболгарського періоду, а в демонстрації її подальшого розвитку аж до масштабів артефактів Першого Болгарського царства – могутньої середньовічної держави, що вбачала опору своєму існуванню: в духовному розумінні – у непорушності та величчї християнства; в геополітичному розумінні – в соціально-політичному й економічному протистоянні Візантії.

У свою чергу науковий музей при Національному археологічному Інституті БАН виявився ще менш схильним модернізувати образність показу, цілком роблячи ставку на безумовну унікальність фондів. Зокрема, в основу принципу будівництва середньовічної експозиції музею НАІМ БАН покладено комплексно-тематичний метод, на підставі якого автори формують п'ять центральних експозиційних тем (будівництво, сім'я (чоловік і дружина), культура і релігія). Таким чином, можна сказати, що середньовічна експозиція НАІМ БАН зорієнтована на відображення світосприйняття і життя болгар у межах величезного часового інтервалу між VII і XIV ст. З іншого боку, перед нами класична за типом експозиція, яка за цільовим призначенням є дослідницько-освітньою, за характером – постійною, за методологією – тематичною (Национален археологически институт...).

На підставі цього ж принципу створено археологічний музей у самій Плисці, де величезна фактологічна переваженість експонатами лише частково знімається за рахунок зусиль музейників, спрямованих на те, щоб хоча б трохи наблизити освітній і універсальний характер показу до емоційно-гуманістичних потреб сучасної експо-

зиційної роботи. При цьому більшість експонатів (як рухомих, так і нерухомих) мають унікальний характер і перебувають на стадії документаційного опрацювання та необхідного цифрового опису (Археологическа карта на Плиска, 2014; Музеят в Плиска...; Национален ИАР «Плиска»...).

Отже, незважаючи на те, що музейна галузь у Болгарії позиціонує себе як напрямок цілорічного туризму, все ж таки слід зазначити, що нестача фінансування, а також послідовна робота з наукового вивчення й опису колекцій не дозволили болгарським експозиціонерам повністю реалізувати свій потенціал у сфері музейної комунікації. При цьому музеї національного рівня як у Болгарії, так і в Україні ближчі до сучасних художньо-емоційних завдань гуманістичної педагогіки, тоді як регіональні музеї більше націлені на реалізацію функції збереження всупереч художньої інтерпретації музейного матеріалу. Нарешті, відомчі музеї від самого початку розглядають себе як наукові установи і лише після реалізації дослідницької та документаційної функції ідуть на вмикання механізмів творчої реалізації образного музейного мислення.

Висновки. Завершуючи компаративний аналіз експозиційної інтерпретації алано-болгарських колекцій у Болгарії та Україні, слід підкреслити, що, як правило, музеї в обох країнах працюють за принципом побудови експозиційної моделі «простору і часу». При цьому, як у Болгарії, так і в Україні, функція музею як соціокультурного інституту реалізується музеєзнавцями не до кінця. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що музеї не можуть не відповідати на виклики часу, на культурні запити сучасного споживача культурної сфери. Музей, як соціокультурний інститут, має жити й розвиватися в ногу з часом, використовувати інноваційні технології, запроваджувати у свою комунікаційну роботу інтерактиви, перформанси та презентації. При цьому рівень духовної та інтелектуальної співмірності музею, як комунікаційної інституції, наукової установи, а також унікального сховища речового втілення історичної пам'яті, є вкрай важливим, оскільки саме в музеї ми бачимо своє опосередковане предметне відображення і конкретизуємо наші уявлення про світ і культуру, що нас оточують.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Археологическа карта на Плиска. Съст. А. Аладжов. София, 2014. 400 с.
2. Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. Москва, 1910.
3. Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России. *Труды XV Археологического съезда*. Москва, 1914. Т. I. С. 21–42.
4. Гордцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. *Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва, 1905. Т. I. С. 174–225.

5. Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник. *Советская археология*. 1986. № 3. С. 158–173.
6. Музеят в Плиска ще носи името на проф. Рашо Рашев. URL: <https://www.shum.bg/article/74549/1/> (дата звернення 09.06.2023)
7. Национален археологически институт с музей при БАН. Музейна експозиция. URL: <http://naim.bg/bg/content/category/300/73/> (дата звернення 09.06.2023)
8. Национален ИАР «Плиска». URL: <https://www.btsbg.org/100nto/nacionalen-iar-pliska> (дата звернення 09.06.2023)
9. Национален исторически музей. URL: <https://historymuseum.org/> (дата звернення 09.06.2023)
10. Рашев Р. Плиска. Пътеводител. София, 1985. 72 с.
11. Спицын А. А. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца. *Журнал министерства народного просвещения*. Новая серия. 1909. Ч. XIX. С. 60–80.
12. Станилов С. Бележки към проблема за началото на Плиска. Проф. д-р Борис Борисов. Ученици и приятели. Велико Търново, 2016. С. 529–538.
13. Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/147_harkivskiy-istorichniy-muzei-imeni-m-f-sumcova (дата звернення 09.06.2023)
14. Чобанов Т. Свещените дворци на българските канове. София, 2008. 604 с.

REFERENCES

1. Arheologicheska karta na Pliska [Archaeological map of Pliska]. Sast. A. Aladzhev. Sofia: NAIM BAN. 400. [in Bulgarian].
2. Babenko V. A. (1910). Novyye sistematische skie issledovaniya Verhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika 1908 goda [New systematic studies of the Verkhne-Saltovsky catacomb burial ground in 1908]. Moscow. 147. [in Russian].
3. Babenko V. A. (1914). Pamyatniki hazarskoy kulturyi na yuge Rossii [Monuments of the Khazar culture in the South of Russia]. *Trudyi XV Arheologicheskogo s'ezda*. Moscow: Tipografiya G. Lissnera i D. Sobko, Vol. I. 21–42. [in Russian].
4. Gorodtsov V. A. (1905). Rezultaty arheologicheskikh issledovaniy v Izyumskom uезде Harkovskoy gubernii 1901 g. [Results of archaeological research in the Izyum region of the Kharkov province, 1901]. *Trudyi XII Arheologicheskogo s'ezda v Harkove 1902 g.* Moscow: Tovarischestvo tipografii A.I. Mamontova. Vol. I. 174–225. [in Russian].
5. Miheev V. K. (1986). Suhogomolshanskiy mogilnik [Sukhogomolshansky burial site]. *Sovetskaya arheologiya*. No 3. 158–173. [in Russian].
6. Muzeyat v Pliska shte nosi imeto na prof. Rasho Rashev. [The Museum in Pliska will be Named after prof. Rasho Rashev]. URL: <https://www.shum.bg/article/74549/1/> (дата звернення 09.06.2023). [in Bulgarian].
7. Natsionalen arheologicheski institut s muzey pri BAN. Muzeyna ekspozitsia. [National Archaeological Institute with Museum of the Bulgarian Academy of Sciences. Museum exposition. URL: <http://naim.bg/bg/content/category/300/73/> (дата звернення 09.06.2023). [in Bulgarian].
8. Natsionalen IAR «Pliska». [National HAR "Pliska"]. URL: <https://www.btsbg.org/100nto/nacionalen-iar-pliska> (дата звернення 09.06.2023). [in Bulgarian].
9. Natsionalen istoricheski muzey [National Historical Museum]. URL: <https://historymuseum.org/> (дата звернення 09.06.2023). [in Bulgarian].
10. Rashev R. (1985). Pliska. Patevoditel [Pliska. Travel Guide]. Sofia: Meditsina i fizkultura, 72. [in Bulgarian].
11. Spitsyn A. A. (1909). Istoriko-arheologicheskie razyskaniya. Iskonnyie obitateli Dona i Donsa [Historical and archaeological research. Original inhabitants of the Don and Donets]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvescheniya*. Novaya seriya. Part XIX. 60–80. [in Russian].
12. Stanilov S. (2016). Belezhki kam problema za nachaloto na Pliska [Notes on the problem of the beginning of Pliska]. *Prof. d-r Boris Borisov. Uchenitsi i priyateli*. Veliko Tarnovo: IVIS. 529–538. [in Bulgarian].
13. Kharkivskiy istorychniy muzei imeni M. F. Sumtsova [M.F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum]. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/147_harkivskiy-istorichniy-muzei-imeni-m-f-sumcova (дата звернення 09.06.2023). [in Ukrainian].
14. Chobanov T. (2008). Sveshtenite dvortsi na balgarskite kanove [The sacred palaces of the Bulgarian khans]. Sofia: Agato. 604. [in Bulgarian].